

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 45: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2016

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/d86ecfe3-1150-4d15-9c3b-5d702643190c>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Prva kohorta Belgâ i njeni pripadnici u ljubuškom kraju

Almir Marić
Mostar

Abstract: This paper analyzes monuments of the First Belgian cohort (*cohors I Belgarum equitata*) from the area of Ljubuški. Of all the cohorts that were settled in Humac, most registered monuments belong to the auxiliaries of this unit. Three officers are among them (centurion, decurion, signifer), and ordinary soldiers whose monuments are mostly fragmented with damaged inscription field. Four monuments of this kind were discovered. Besides these monuments, we analyzed votive monuments mentioning *cohors I Belgarum equitata*, such as monuments dedicated to Liber, Fortuna Augusta, Mithra and emperor's genius. We have found that these votive monuments are not adequately interpreted in the current scientific literature, and we offer a new reading. Also, paper discusses the question of marriage of Roman soldiers, as well as recruitment of local young men in the roman auxiliary troops.

Key words: *cohors I Belgarum*, Ljubuški, Humac, camp, epigraphic monuments, auxiliary troops, local recruitment

Uvod

U nizu kohorti koje su bile stacionirane u augzilijskom logoru na Humcu, *cohors I Belgarum equitata* je ostavila najviše materijalnih tragova.¹ Prva kohorta Belgâ vjerovatno je formirana u južnoj Britaniji, a veći dio 1. stoljeća provela je u Gornjoj Germaniji.² Spadala je u kategoriju *equitata quingenaria*, odnosno pješačku kohortu s odjeljenjem konjanika.³ Postoji veliki broj pretpostavki o tome kada je kohorta stigla u provinciju Dalmaciju.⁴ Na osnovu novoobjavljene vojne diplome, Eck i Pangerl tvrde da je Prva kohorta

Belgâ u provinciji Dalmaciji bila stacionirana tokom 1. stoljeća.⁵ Prema Matijeвиću, ovakva tvrdnja je u suprotnosti sa svim poznatim mišljenjima o ovoj temi, kao i karakteristikama natpisa ove kohorte u Dalmaciji.⁶ Stalni logor *cohors I Belgarum equitata* nalazio se na Humcu, a jedinica je, osim toga, imala veliki broj odjeljenja širom provincije. Poznata su ukupno 24 natpisa ove kohorte iz provincije Dalmacije, i to iz Tilurija, Narone, Salone, Burnuma, Andertiuma, Kadine Glavice i Doboja.⁷ Činjenica da se na nekom mjestu u provinciji Dalmaciji spominje Prva kohorta Belgâ ne mora značiti potvrdu njenog boravka na tome mjestu. Naime, neki od spomenika koji su podignuti od strane pripadnika ove kohorte su votivnog karaktera, tako da postoji mogućnost da je kohorta u tom trenutku bila smještena negdje drugo, a da su njeni pripadnici boravili u spomenutim mjestima iz različitih razloga i postavljali spomenike kao ispunjenje zavjeta nakon što su obavili zadatak zbog kojeg su primarno došli.⁸

¹ Prethodno su u augzilijskom logoru na Humcu vjerovatno boravile sljedeće pomoćne kohorte, čiji su pripadnici ostavili nešto manje spomenika u odnosu na Prvu kohortu Belgâ: *cohors III Alpinorum equitata* (sedam natpisa), *cohors I Bracaraugustanorum equitata* (pet natpisa), *cohors I Lucensium equitata* (dva natpisa). Pored njih, u ovom logoru bila je stacionirana i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum* (dva natpisa) (Dodig 2007, 78-82).

² Wilkes 1969, 472; Formirana je od plemenskih zajednica *Belgae* iz južnih dijelova provincije Britanije, a ne u Belgijskoj Galiji. Glavni argument za ovakvu tvrdnju jest ime jedinice. Naime, *Belgarum* je genitiv od *Belgae*, a u slučaju da je prvobitno formirana na području Galije, ime jedinice glasilo bi *Belgicarum* (Spaul 2000, 191; Ivleva 2012, 74).

³ Matijeвиć 2011, 183; Više o *cohortes equitatae quingenaria* vidjeti kod: Davies 1971, 751-752.

⁴ Više o tim tezama vidjeti: Matijeвиć 2011, 183-184.

⁵ Eck-Pangerl 2007, 233-238.

⁶ Matijeвиć 2015, fusn. 483; Ovom prilikom se srdačno zahvaljujemo kolegi dr. Ivanu Matijeвиću s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu na svim korisnim sugestijama koje je dao tokom pisanja ovog rada.

⁷ Alföldy 1987, 249.

⁸ Ivleva 2012, 76.

Nadgrobni spomenik iz Doboja postavila je žena veterana koji se možda vratio u svoje matično selo nakon završetka vojne službe.⁹

Raspoređivanje pripadnika jedne kohorte širom provincije u 2. stoljeću bilo je posljedica činjenice da su se u tom razdoblju na području provincije Dalmacije nalazile samo tri augzilijarne kohorte (*cohors I Belgarum equitata*, *cohors III Alpinorum equitata* i *cohors VIII voluntariorum civium Romanorum*) i veksilacije nekih drugih jedinica.¹⁰ Augzilijari su bili zaduženi za različite poslove, poput kontrole puteva, borbe protiv razbojnika, izvršavanja raznih naredbi koje su dobijali od namjesnika provincije itd.¹¹ Zbog toga je bilo praktično da budu raspoređeni u veći broj jedinica koje su bile mobilnije i vjerovatno efikasnije u ispunjavanju navedenih zadataka.

Rimske vlasti su prilikom formiranja neke augzilijarne kohorte uzimale regrute iz jedne geografske regije, pa su tako npr. pripadnici *cohors III Alpinorum equitata* bili porijeklom iz zapadnih alpskih oblasti, *cohors I Lucensium* iz sjeverozapadne Španije itd. Imena augzilijarnih jedinica koje vuku porijeklo iz sjeverozapadne Španije ili s područja zapadnih Alpa ne označavaju narod iz kojeg su porijeklom, nego određeni prostor, geografski ili upravno-teritorijalni, iz kojeg su prvobitno regrutovani. Tako su *cohors Bracaraugustanorum* vjerovatno regrutovane od naroda smještenih u Bracara Augusti, a *cohors Lucensium* s područja juridičkog konventa Lucus Augusti.¹² Izuzetak od takvog načina imenovanja kohorti stacioniranih na Humcu tokom principata predstavlja slučaj Prve kohorte Belgâ. Ova kohorta, prvobitno sastavljena od pripadnika britanskih Belgâ, imenovana je upravo prema tom plemenu. Pretpostavlja se da razlog za ovakav status kohorte leži u lojalnosti Belgâ za vrije-

me rimskog osvajanja Britanije, zatim okupacije zemlje, kao i tokom pobuna koje su podizane od strane domaćeg stanovništva.¹³ Belgi su bili dio južnih klijentskih kraljevstava koja su došla pod rimsku vlast vjerovatno za vrijeme kampanja 43. godine te su ostali lojalni dugo vremena. Iz historijskih izvora je vidljivo da nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju te su bili jedno od plemena koja su prihvatila rimsku vlast na britanskom tlu bez mnogo borbe.¹⁴ Formiranje kohorte od Belgâ može se posmatrati kao svojevrsna nagrada za takvo lojalno držanje prema Rimljanima. Uzimajući u obzir moguće pozitivne odnose između rimskih snaga i plemena Belgâ, ova zajednica je mogla dobiti svoju kohortu na kraju Klaudijeve vladavine.¹⁵

U nauci postoji nekoliko teza o vremenu odlaska Prve kohorte Belgâ iz provincije Dalmacije. Spaul je zagovornik teze da je kohorta Dalmaciju vjerovatno napustila 197. godine. Prema njegovom mišljenju, car Septimije Sever je te godine priključio I kohortu Belgâ svojim trupama na putu preko Balkana prema Lugdunumu, nakon čega je promijenila naziv u *cohors I Septimia Belgarum*, a zatim premještena u Gornju Germaniju.¹⁶ Ipak, dosta ranije Cichorius je konstatovao da ne treba poistovjećivati *cohors I Belgarum equitata* i *cohors I Septimia Belgarum*.¹⁷ Kasnije je Alföldy došao do istog zaključka.¹⁸ U tom razdoblju Prva kohorta Belgâ je vjerovatno još uvijek boravila u provinciji Dalmaciji sve do vladavine cara Galijena.¹⁹

Oficiri

Nadgrobni spomenik u obliku cipusa podignut centurionu Prve kohorte Belgâ Gaju Juliju Verekundu pronađen je u Hardomilju.²⁰ Spomenik je visok 89 cm, širok 59 cm, dok debljina iznosi 56 cm. Natpis glasi: *D(is) M(anibus) / C(aio) Iulio Ve/recundo / |(centurioni) coh(ortis) I Belg(arum)*

⁹ CIL III, 8376b = CIL III, 12750.

¹⁰ Matijević 2011, 184.

¹¹ Alföldy 1987, 273; U Šipovu kod Jajca evidentiran je završni spomenik Aurelija Vera, dekuriona *cohors III Alpinorum equitata*, koji je spomenik posvetio nakon što je premješten na novu stanicu (*iterata statione*) (Bojanovski 1988, 289). U Saloni su Statilije Pulher i Aurelije Hilarijan iz Prve kohorte Belgâ obavljali dužnost konjušara (*strator consularis*) u uredu namjesnika provincije. Na istoj poziciji u Saloni je bio Julije Krispin, za kojeg nije poznato u kojoj kohorti je služio (Matijević 2011, 202). Attius Restitutus, pripadnik *cohors III Alpinorum equitata*, bio je na funkciji singulara (*singulares consulares*), odnosno člana namjesnikove tjelesne straže (CIL III 13906).

¹² Roxan 1973, 65.

¹³ Ivleva 2012, 146.

¹⁴ Mattingly 2007, 97-98.

¹⁵ Ivleva 2012, 146.

¹⁶ Spaul 2000, 191-192, 508.

¹⁷ Cichorius 1900, col. 254.

¹⁸ Alföldy 1987, 248, fusi. 68; Opširnije o razlikovanju ove dvije kohorte vidjeti: Matijević 2011, 184-185.

¹⁹ Wilkes 1969, 141.

²⁰ Spomenik se nalazi u postavci stalne izložbe *Bosna i Hercegovina u antičko doba* Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

*vix(it) / ann(os) XXXVIII stip(endiorum) / XXI testamen/to fieri iussit ex / HS m(ille) n(ummum) Postimia / Restituta uxor / pientissimo fi/eri cur(a-vit) ex HS MDC(mille sescentis) / n(ummum).*²¹ Status centuriona u pomoćnim trupama mogao se dobiti na nekoliko načina. Prema mišljenju Gilliam, okvirno postoje tri načina, odnosno tri grupe ljudi koji su imenovani za augzilijarne centurione. Prva grupa uglavnom se odnosi na razdoblje ranog principata kada su kohorte regrutovane iz jedne regije i jednog plemena. Neki od subordiniranih oficira u tim kohortama sigurno nisu imali prethodnog iskustva u rimskoj vojsci, ali su dobili oficirske položaje shodno svom statusu u vlastitoj zajednici. Druga grupa ljudi su sinovi vojnika koji su često započinjali karijeru na višim pozicijama nego njihovi očevi. Naprimjer, sinovi legijskih centuriona mogli su imati potreban uticaj i kvalifikacije za direktno imenovanje u pomoćne trupe. U treću grupu Gilliam ubraja augzilijarne centurione koji su porijeklom iz lokalnih aristokratskih porodica, posebno u manjim gradovima i udaljenijim i manje razvijenim područjima.²²

Gaj Julije Verekund je umro u dobi od 40 godina, nakon 21 godinu vojne službe. Na osnovu formule *Dis Manibus* natpis je moguće datirati u 2. stoljeće. Komemorator spomenika je njegova žena Postimia Restituta. Za nju se na natpisu jasno kaže da je *uxor*, odnosno Verekundova žena iz legalnog braka. Zanimljivo je da se na natpisu prikazuju i cifre koje pokazuju vrijednost spomenika. Verekund je za njegovu izradu ostavio 1000 sesteracija, dok se za postavljanje spomenika u vrijednosti od 1600 sesteracija pobrinula njegova supruga. Centurioni augzilijarnih kohorti su u doba Domicijana godišnje primali vjerovatno 5000 sesteracija, dok je u doba Severa njihova plata dosegla iznos od 10000 sesteracija. Na osnovu toga možemo zaključiti da je Verekund, s obzirom na datiranje njegovog spomenika, zarađivao godišnje između 5 i 10 hiljada sesteracija.²³ Prema tome, ova primanja su bila sasvim dovoljna za podizanje spomenika od 1600 sesteracija. Ipak, analizi vrijednosti rimskodobnih nadgrobnih spomenika treba oprezno pristupati, s obzirom

na to da je teško utvrditi da li se iznos novca koji se spominje na nekom spomeniku odnosi samo na izradu spomenika ili na ukupne troškove ukopa.²⁴ Duncan-Jones je u svojim analizama troškova sahrane u sjevernoafričkim provincijama i Italiji utvrdio da su najveći zabilježeni troškovi sahrane iznosili pola miliona sesteracija, dok je, s druge strane, minimalna cijena iznosila 96 sesteracija.²⁵

Sl. 1. Nadgrobní spomenik Gaju Juliju Verekundu, centurionu Prve kohorte Belgá, foto: A. Marić

Ime centuriona i njegove supruge ne pripada dalmatinskom epihorskom onomastikonu. Kognomen Verekund spominje se u šest različitih zapadnih provincija te se za pojašnjenje njegovog porijekla uzima šire i uže potencijalno po-

²¹ ILIug III, 1925; Patsch 1914, 165, sl. 30; Alföldy 1962, 292, br. 7/18; Patsch 1997, 47, sl. 36; Dodig 2007, 25; Paškvalin 2012, 258; EDH 034244.

²² Gilliam 1957, 166.

²³ Speidel 1992, 105.

²⁴ Saller / Shaw 1984, 128, fusn. 21.

²⁵ Duncan-Jones 1982, 79-80, 99-101, 127-131, 166-171; U provinciji Dalmaciji se na vojničkim nadgrobnim spomenicima rijetko navode iznosi koji su izdvojeni za njihovo podizanje. Iz Salone je poznat nadgrobní spomenik centuriona Marka Junija Paterna koji je za njegovo podizanje ostavio sumu od deset hiljada sesteracija (CIL III, 2035; EDH 054813).

rijeklo. U širem smislu je rimsko-mediteranske provenijencije, a u užem iz keltsko-germanskog dijela rimskog svijeta.²⁶ U galskom i latinskom jeziku ima dva različita značenja koja upućuju na određene ljudske osobine. U galskom je kombinacija dva elementa: *ver-* u značenju “na, iznad, vrlo” i *condo*, što znači “razum, inteligencija, u smislu razvijenije inteligencije”. Latinsko značenje je potpuno drugačije i priziva pristojnost, skromnost i rezerviranost.²⁷ Najviše je rasprostranjen u keltskim i germanskim oblastima.²⁸ Postimia Restituta je vjerovatno bila porijeklom s istog područja kao i Verekund. Njezin nomen i kognomen prevladavao je u keltskim govornim područjima, a kognomen joj čak predstavlja latinizirano keltsko ime.²⁹

Drugi oficir Prve kohorte Belgâ, čiji nadgrobni spomenik je otkriven na Hardomilju, jest dekurion Flavije Aurelijan. Njegov nadgrobni natpis glasi: *D(is) [M(anibus)] s(acrum) / Iuliae B[---]/ coniugi ben[e]/ merent[i] qu(a)e/vixit mecum/ annos XXII et/ tulit aetatis s/uae annos XL/ Fl(avius) Aurelianus/ dec(urio) coh(ortis) I Belg/arum posui/t natione Pan/nonia*.³⁰ Njegova funkcija *decurio cohortis* vuče porijeklo iz doba Republike, kada je uspostavljena zbog organizovanja taktičkog jedinstva unutar vojnih jedinica.³¹ Kasnije je došlo do određenih promjena u kontekstu dužnosti dekuriona u kohortama. U ranom Principatu glavna dužnost dekuriona bila je povećanje ofanzivnog dejstva vojnih jedinica, a od vremena cara Hadrijana dobija sve veći značaj u smislu čuvanja zaštitnih linija vojnih položaja.³² Za augzilirne dekurione obično su imenovani vojnici koji su imali rang *sesquiplicarius* i *duplicarius*.³³ Kvalitetni i iskusni legionari (*equites legionis*) su također mogli biti imenovani na ovu funkciju, pa čak i dalje napredovati u oficirskoj hijerarhiji.³⁴ Dekurioni su na dužnost zapovjed-

nika konjaničke *turmae* dolazili u razdoblju između 8 i 25 godina službe.³⁵

S obzirom na formulu *Dis Manibus* natpis možemo datirati u 2. stoljeće. Na nadgrobnom spomeniku Flavija Aurelijana navodi se da je bio porijeklom iz Panonije (*natione Pannonia*).³⁶ Sa suprugom Julijom B[---] u braku je bio 22 godine. Paškvalin je u svojoj disertaciji predložio da se kognomen Julije čita kao Bennis, odnosno Benna, koji je, osim na Hardomilju, sačuvan unutar riderske onomastike.³⁷ S obzirom na to, Paškvalin tvrdi da se vjerovatno radi o autohtonom (delmatskom) imenu.³⁸ S druge strane, njen muž je vjerovatno pripadao autohtonom romaniziranom stanovništvu Panonije, jer na spomeniku navodi da je *natione Pannonia*. Na natpisu je navedeno da je Julija B[---] bila *coniugi (coniu(n)x, -gis, f. znači “žena, zaručnica, konkubina”)*, što je izraz koji se može odnositi na ženu iz legalnog braka, ali i iz zajednice koja nije bila regulisana prema tadašnjim rimskim pravnim normama. Imenica *coniu(n)x* mogla se odnositi i na muškog i na ženskog člana zajednice, a mogla se koristiti i u množini (*coniuges*, supružnici), čime se naglašavala neraskidiva povezanost između muža i žene.³⁹ Ime Julija upućuje na to da dolazi iz porodice koja je rimsko građansko pravo dobila u razdoblju između Augusta i Kaligule.⁴⁰ Imajući u vidu dužinu braka i činjenicu da je Julija umrla u 40-toj godini života, možemo pretpostaviti da je njihov brak počeo nešto prije ili nedugo nakon početka Aurelijanove vojne službe. Prema tome, postoji realna mogućnost da je i Julija B[---] porijeklom s područja Panonije.

Inače, pitanje zabrane braka aktivnim rimskim vojnicima još uvijek nije razjašnjeno na zadovoljavajući način. Naime, veći dio trajanja Principata rimski vojnici nisu mogli stupati u brak dok su bili u vojnoj službi. Prvi put zabrana se pojavila za vrijeme Klaudijeve vladavine 44. godine, ali je malo vjerovatno da je on bio odgovoran za tu odluku. U 2. stoljeću ova zakonska

²⁶ Dodig 2007, 77.

²⁷ Lefebvre 2001, 397.

²⁸ Alföldy 1969, 324.

²⁹ Ivleva 2012, 80.

³⁰ ILJug III, 1924; Patsch 1910, 181-182, sl. 3; Patsch 1912, 136, sl. 62; Alföldy 1962, 292, br. 7/17; Paškvalin 2012, 171; EDH 027219.

³¹ Zotović 2007, 81.

³² Isto.

³³ Breeze 1969, 157.

³⁴ Holder 1980, 88-89.

³⁵ Goldsworthy 2003, 73.

³⁶ Pored Flavija Aurelijana, na Humcu je evidentiran još jedan augzilirar porijeklom iz Panonije. Radi se o konjaniku *cohors III Alpinorum equitata* čije ime nije sačuvano, a koji je bio regrutovan među panonsko-keltskim narodom Vercijanima (ILJug I, 116; EDH 021802).

³⁷ Paškvalin 2012, 176.

³⁸ Isto.

³⁹ Domić-Kunić / Radman-Livaja 2009, 90.

⁴⁰ Ivleva 2012, 80.

odredba se nije strogo poštovala, ali je izazivala probleme, posebno u slučajevima kad su se iz nezakonitih brakova rađala djeca.⁴¹ Iako su poduzimane različite mjere da se prevaziđu ovi i slični problemi, zakonska odredba je bila na snazi, prema mišljenju većine autora, sve do 197. godine, kada je Septimije Sever odlučio da vojnici “mogu živjeti sa svojim ženama.”⁴² Međutim, najnovija istraživanja su relativizirala ovakve stavove. Haynes ističe da je poništenje Augustove zabrane braka 197. godine koje je evidentirano kod Herodijana vjerovatno mit, s obzirom na to da se u izvorima i poslije te godine nailazi na davanje *conubiuma* nakon otpuštanja augzilijskih vojnika iz vojne službe.⁴³

Posebno je nejasno koji činovi su bili obuhvaćeni zabranom, jer nema nikakvog direktnog dokaza koji o tome govori. A. Goldsworthy smatra da se zabrana nije odnosila na legijske centurione, a vjerovatno ni na centurione u augzilijskim trupama, a možda čak ni na dekurione.⁴⁴ Ipak, S. E. Phang, koja se najviše bavila ovom tematikom, smatra da se zabrana vjerovatno odnosila i na ove kategorije oficira, ali su u praksi zapovjednici vjerovatno bili tolerantniji prema “brakovima” centuriona i *principales*, jer su bili znatno malobrojniji u odnosu na obične vojnike i mogli su lakše izdržavati porodicu.⁴⁵

Dasijs, sin Bastarnov, čiji je spomenik također pronađen na lokalitetu Smokovice u Hardomilju, vjerovatno je bio signifer u Prvoj kohorti Belgâ.⁴⁶ Spomenik u obliku stele je visok 149 cm, širok 77 cm, dok debljina iznosi 17 cm. Nadgrobni natpis glasi: *[Das]sius Bastarni / [f(ilius) do]mo Maezaeus / [mile]s coh(ortis) I Belgarum |(centuria) / [Rest]ituti sig(nifer) annor(um) / [---] stip(endiorum) XV t(estamento) f(ieri) i(ussit) cura/[vit] Valerius Maxi/[min]us heres.*⁴⁷ Funkcija signife-

ra znači da je bio drugi oficir po važnosti unutar centurije Restitutus, subordiniran centurionu.⁴⁸ U aktivnoj vojnoj službi je proveo 15 godina. Kao nasljednik (*heres*) navodi se Valerije Maksimin, koji je vjerovatno bio kolega preminulog vojnika. Kognomen Maksimin najviše je raširen u Dalmaciji i Panoniji.⁴⁹ Aktivnim rimskim vojnicima su u nedostatku članova porodice nadgrobne spomenike često podizali oficiri ili kolege vojnici koji se na natpisima nazivaju *heres*, odnosno nasljednici.⁵⁰ Naravno, postoji mogućnost da *heres* predstavlja člana porodice preminulih vojnika, ali u slučaju Dasija to je malo vjerovatno s obzirom na to da je bio porijeklom iz sjevernih dijelova današnje Bosne.⁵¹ Kako na natpisu stoji, Dasije je bio porijeklom Mezejs, iz naroda koji je u Hadrijanovo doba počeo da služi u augzilijskim kohortama stacioniranim na domaćem teritoriju.⁵² Dataciju spomenika moguće je ponuditi na osnovu određenih epigrafskih elemenata poput formule *t.f.i. (testamento fieri iussit)*. Alföldy kaže da je ova formula karakteristična za razdoblje ranog principata.⁵³ Holder, pak, tvrdi da je formula *t.f.i.* korištena u predklaudijevskom periodu.⁵⁴ S natpisa je izostala konsekrativna nadgrobna formula DM, koja je specifična za spomenike iz 2. stoljeća, što predstavlja dodatni prilog za dataciju Dasijevog spomenika. Dakle, ako uzmemo u obzir da je Prva kohorta Belgâ u logor na Humcu stacionirana krajem prvog stoljeća i navedene karakteristike natpisa, spomenik treba datirati u prvu polovinu 2. stoljeća.

⁴⁸ Osim što predstavlja ime centurije, Restitutus može označavati i kognomen koji je raširen u Italiji i keltskim provincijama (Alföldy 1969, 281).

⁴⁹ Dodig 2007, 71.

⁵⁰ Wilkes 1969, 148.

⁵¹ Među oficirima Prve kohorte Belgâ koji su bili porijeklom s područja današnje Bosne i Hercegovine treba spomenuti Dezidijata koji je obavljao dužnost veksilarija u ovoj kohorti. Na natpisu pronađenom u Gardunu njegovo ime nije u potpunosti sačuvano, ali se vjerovatno radi o Temansu, Platorovu sinu (CIL III, 9739; EDH 056324).

⁵² Bojanovski 1988, 270; Iako su bili veoma brojani ilirski narod, nije poznat nijedan spomenik neke mezejske čete. Prema mišljenju A. Domić-Kunić, jedinice formirane od Mezejsa nisu uopće postojale, bez obzira na njihovo veliko učešće u rimskim augzilijskim trupama već od ranijeg razdoblja (Domić-Kunić 1989, 98, 104).

⁵³ Alföldy 1969, 28.

⁵⁴ Holder 1980, 153.

⁴¹ Zaninović 1996, 217.

⁴² Campbell 1978, 153-167; Scheidel 2007, 417.

⁴³ Haynes 2013, 90.

⁴⁴ Goldsworthy 2003, 103.

⁴⁵ Phang 2001, 132.

⁴⁶ Ovom prilikom se zahvaljujemo kolegici Amri Šaćić s Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu za pomoć pri analizi natpisa na ovom spomeniku.

⁴⁷ ILJug III, 1927; Patsch 1910, 179-181, sl. 2; Isti 1912, 133; Isti 1914, 166, sl. 31; Alföldy 1962, 292, 7/19; Wilkes 1969, 477; Domić-Kunić 1989, 98; Spaul 2000, 190; Dodig 2007, 26; Paškvalin 2012, 95; EDH 027216; Spomenik je dio postavke na izložbi *Bosna i Hercegovina u antičko doba* Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Dok je Dasije klasični ilirski antroponim,⁵⁵ ime njegovog oca u nauci je izazvalo dosta nedoumica. Prema Patschu, ime Bastarn je etnonim koji potječe od germanskog naroda Bastarna koji su se nalazili na ušću Dunava.⁵⁶ Bojanovski je skeptičan prema Patschevom stavu u vezi s porijeklom Dasijeva oca. Prema njegovom mišljenju, imenska forma *Dassius Bastarni f.*, potpuno odgovara srednjodalmatinskom imenskom području, što znači da se antroponim Bastarn može označiti kao ilirski.⁵⁷

Sl. 2. Dasije Bastarnov, foto: A. Marić

Ovaj spomenik je karakterističan iz još jednog aspekta. Naime, ispod natpisnog polja u reljefu je

prikazan *signum*, koji je pripadao njegovoj jedinici. U svakoj centuriji postojao je signifer koji je bio zadužen da nosi insignije centurije, čija je osnovna funkcija bila da obilježi pobjede koje je ostvarila. Vojni znak se sastoji od dekoracija u obliku vijenca (*corona*) i četiri falere (*phalerae*) koje su ukomponirane u jednu dekorativnu palicu prilagođenu za nošenje.⁵⁸ Pored ovog prikaza znaka rimskih vojnih jedinica, u provinciji Dalmaciji su zabilježena još tri, od čega jedan u Epi-
dauri i dva u Burnumu.⁵⁹

Vojnici

Pored epigrafskih spomenika Prve kohorte Belgâ na kojima se spominju dekurion, centurion i signifer, postoji nekoliko epigrafskih spomenika ove kohorte sa fragmentiranim i nepotpunim natpisnim poljem. Na lokalitetu Kutac na Humcu pronađen je spomenik na kojem se spominje konjanik (*eques*) domaćeg porijekla, ali je veoma oštećen pa nije moguće razjasniti u kojoj kohorti je služio.⁶⁰ Međutim, jasno je naglašeno njegovo dalmatinsko porijeklo (*natione Delmata*), s tim da nije jasno da li se misli na narod Delmata ili porijeklo iz provincije Dalmacije. Na natpisu se izričito ne navodi kojoj augzilizarnoj kohorti je pripadao. Meyer u novije vrijeme smatra da je to bila *cohors I Lucensium* : ...]i eq(uitis) coh(ortis) I / [Luc(ensium) eq(uitata) t]ur(ma) Valeri / [... nat(ione)] Delm(ata) an[n(orum)] / [...stip(endiarum)] XXV, [Va]ler(ius) / ...f(ilius), Valeria m(ater) / [... et f]amilia inge[nua].⁶¹ Alföldy je već ranije odlučno odbacio takvu tezu te je ovaj spomenik pripisao pripadniku Prve kohorte Belgâ. U njegovoj verziji natpis izgleda ovako : [...]/ eq. coh. I [Belg. t]ur. Valeri [... nat.] Delm. an[n.....] /. Valeria m(ater) [...et f]amilia /[---].⁶² Nadgrobni spomenik podigli su mu majka i rodbina, čije rodbinske relacije s preminulim konjanikom nisu pobliže definirane. Natpis također spominje pojam *familia ingenua*, što se može odnositi na domaćinstvo samog vojnika ili, što je vjerovatnije, na njegovog oca, kao i biološku

⁵⁵ Mayer 1957, 122; Alföldy 1969, 348; Domic-Kunić 1989, 104; Dodig 2007, 76, fusn. 247.

⁵⁶ Patsch 1910, 180.

⁵⁷ Bojanovski 1988, 270, fusn. 24.

⁵⁸ Paškvalin 2012, 106.

⁵⁹ Maršić 2008, 68, fusn. 32.

⁶⁰ CIL III 8494.

⁶¹ Meyer 2012, 310.

⁶² Alföldy 1962, 293, br. 7/21.

rodbinu i robove.⁶³ Ovaj nadgrobni spomenik je značajan jer pokazuje da su majka preminulog vojnika i ostatak porodice bili u kontaktu s njim, ili u najmanju ruku s njegovom jedinicom, te su se pobrinuli za komemoraciju. Ako pretpostavimo da se u mjestu Kutac, gdje je pronađen njegov nadgrobni spomenik, nalazila njegova porodična kuća, onda je ovakav postupak njegove najbliže porodice sasvim razumljiv.

Spomenik vojniku nepoznatog imena s lokaliteta Kutac također predstavlja odličan primjer lokalnog regrutovanja u rimske augzilirne trupe, u ovom slučaju vjerovatno Prvu kohortu Belgâ. Možemo pretpostaviti da je većina običnih augzilizara ove kohorte porijeklom iz provincije Dalmacije, gdje je regrutovanje domaćih mladića u pravom smislu riječi počelo u drugoj polovini 1. stoljeća. Najnoviji primjer lokalnog regrutovanja u ovu kohortu predstavlja neobjavljena vojnička diploma iz septembra 152. godine, čiji su dijelovi nedavno publikovani. Radi se o diplomi čiji je recipijent *Medestus Licco* porijeklom iz ilirskog naroda Deremista.⁶⁴ Bez potpuno objavljene diplome teško je kontekstualizirati ovaj izvor, ali možemo pretpostaviti da je Medestus za vrijeme vojne službe bio smješten u augzilijarnom logoru na Humcu, koji je u geografskom smislu veoma blizu peregrinskoj *civitas* Deremista.⁶⁵

Postoje još tri evidentirana epigrafska spomenika na kojima se spominje *cohors I Belgarum equitata*. Međutim, ovi spomenici su u velikoj mjeri uništeni i njihovi fragmenti pružaju malo podataka, uglavnom neodređenih. Dva spomenika su pronađena na samom Humcu, a treći na lokalitetu Smokovice u Hardomilju. Na jednom od fragmentiranih spomenika s Humca vjerovatno se navodi prefekt Prve kohorte Belgâ, iako iz sadržaja natpisa nije jasno da li se ovaj oficir na natpisu spominje kao komemorator ili komemorirani. Natpis glasi: [---]/ [---]ldo[---]/ [---]a prae[fectus?]/ [---] coh(ortis) I Bel[lg](arum) [---].⁶⁶ Na drugom nadgrobnom spome-

niku s Humca vjerovatno se spominje vojnik koji je služio 23 godine kao *armorum custos turma Maximi*. Natpis u transkripciji glasi: [---]/ [-]agi....a/ [---e]q(ues) coh(ortis) I Bel(garum)/ [ar]m(orum) custos/[turma] Maximi/ [an(norum)] stip(endiorum) XXIII/ [---].⁶⁷ Augzilijar na funkciji *custos armorum* bio je dio oficirskog kadra, odgovoran za čuvanje opreme i oružja centurije, odnosno turme (*turmae Maximi*), koje je bilo smješteno u nekoj vrsti logorskog skladišta (*armamentarium*). Treći oštećeni spomenik podignut je konjaniku Prve kohorte Belgâ čije ime nije moguće pročitati. Natpis je rekonstruisan na sljedeći način: ----- / [---]to eq(uiti) co(hortis) / [I] Belg(arum) stip(endiorum) / [---] posuit / [Au]rel(ia) Ma/[ri?]na nepo/[ti] piissimo.⁶⁸ Kao komemorator se navodi Aurelija Marina koja je bila u bliskoj rodbinskoj vezi s umrlim vojnikom. Zbog toga možemo pretpostaviti da su bili domaćeg, ilirskog porijekla, te da je njen nećak ili unuk (*nepo/[ti]piissimo*) regrutovan u kohortu iz lokalnih krajeva. Tome u prilog ide i činjenica da je Aurelija Marina, na osnovu onomastičke analize, uvrštena u osobe porijeklom iz provincije Dalmacije.⁶⁹

***

Osim epigrafskih nadgrobni spomenika, o boravku i aktivnostima Prve kohorte Belgâ u lju-buškom kraju svjedoče i drugi materijalni nalazi. Naime, augzilizari ove kohorte su učestvovali u drugoj obnovi i proširenju hrama bogu Liberu 173. godine.⁷⁰ Prema sačuvanoj izvornoj građi, prvu obnovu hrama nadzirao je Kvint Pisenije Severin, centurion XI legije.⁷¹ Drugu obnovu hrama nadgledao je Flavije Viktor (*curam agente*), centurion *legio I Adiutrix pia fidelis*, u vrije-

⁶³ Meyer 2012, 310.

⁶⁴ Dio vojničke diplome objavila je Dragana Grbić u doktorskoj disertaciji odbranjenoj 2012. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Disertacija je publikovana 2014. godine. Više o kontekstu u kojem je pronađena vojnička diploma vidjeti: Ipóh 2014, 152-153.

⁶⁵ Najvjerovatnije su živjeli u Dabarskom polju i oko Plane, između Stoca i Bileće (Bojanovski 1988, 110).

⁶⁶ Atanacković-Salčić 1981, 274-275, sl. 16; Bojanovski 1988, 386; Škegro 1997, 88, br. 13; Dodig 2007, 29.

⁶⁷ Atanacković-Salčić 1981, 274, sl. 15; Bojanovski 1988, 386; Škegro 1997, 88, br. 12; Dodig 2007, 29; EDH 039811.

⁶⁸ ILug III, 1926; Patsch 1907, 70, sl. 32; Isti 1996, 71, sl. 32; Alföldy 1962, 293, br. 7/20; EDH 034245.

⁶⁹ Alföldy 1969, 284.

⁷⁰ *Templum Liberi / Patris et Liberae vetus/tate dilabsum(!) restituit / coh(ors) I Bel(garum) adiectis por/ticibus curam agente / Fl(avio) Victore [(centurione) leg(ionis) I ad(iutricis) p(iae) / f(idelis) Severo et Pompeiano / II co(n)s(ulibus)* (CIL III, 1790=6362=8484; Patsch 1907, 70, sl. 33; Patsch 1914, 165, sl. 28; Alföldy 1962, 292, br. 7/16; Imamović 1977, 400, br. 157; Bojanovski 1978, 184, sl. 7; Atanacković-Salčić 1981, 267-268, sl. 7; Škegro 1997, 87, br. 11; Dodig 2007, 16; Dodig 2014, 140-148; EDH 050262).

⁷¹ CIL III, 8485; Imamović 1977, 398; Atanacković-Salčić 1981, 266-267, sl. 6; Škegro 1997, 86, br. 5; Dodig 2014, 142.

me drugog konzulata Severa i Pompeja. Pojam *curam agens* označava privremenu funkciju, odnosno dužnost dodijeljenu od namjesnika provincije nekom od njegovih podređenih vojnika/ oficira pri oficiju za obavljanje konkretnog zadatka u provinciji kojom upravlja.⁷² Namjesnici provincija u kojima nije bilo legijskih posada imali su mogućnost da zatraže legijske centurione iz drugih provincija, najčešće onih koje su im bile bliske u geografskom smislu. S obzirom na to da Dalmacija nije imala vlastiti legijski garnizon za vrijeme ovog razdoblja, Flavije Viktor je očito bio premješten iz *Legio I Adiutrix Pia Fidelis*, koja je bila smještena u obližnjoj Gornjoj Panoniji, u Brigetiju.⁷³

Prilikom druge obnove Liberu je, kao dio kultne zajednice, pridružena i njegova saputnica boginja Libera. Inače, vojnici su bili tijesno povezani s Liberom, u dunavskim legijama je čak smatran božanstvom vojske i zajedno sa saputnikom Liberom često je bio zazivan među vojnim božanstvima u Panoniji i Daciji.⁷⁴ Kult Libera i Libere kao zaštitnika vojnika vjerovatno su ti vojnici prenijeli u provinciju Dalmaciju.⁷⁵ Na Humcu su pripadnici augzilizarnih jedinica podigli hram koji je, prema pronađenim natpisima, dva puta obnavljan, ali je veoma vjerovatno da to nisu bile jedine intervencije na Liberovom svetištu u periodu dok su o njemu brinule trupe stacionirane na Humcu.

Pored spomenika posvećenih Liberu i njegovoj zajednici s Liberom, augzilizari Prve kohorte Belgâ stacionirani na Humcu podigli su i aru s kratkim natpisom *Fortunae Aug(ustae) sacrum cohors I Belgarum equitata*.⁷⁶ Spomenik je visok 91 cm, širok 29 cm, dok dubina iznosi 26 cm. Prema ranijim tumačenjima, ovaj natpis se tretirao kao klasična posveta boginji Fortuni koja se brinula za napredak i sudbinu, pa je bilo sasvim razumljivo zbog čega su konjanici ove kohorte smatrali potrebnim da joj podignu spomenik.⁷⁷

⁷² O drugim primjerima nadgledanja radova u Dalmaciji po naređenju namjesnika provincije vidjeti: Gabričević 1952, 155-162; Kirgin 1979, 129-141.

⁷³ Ward 2012, 221-222.

⁷⁴ Jadrčić 2007, 62.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ CIL III, 14630; Patsch 1914, 165, sl. 29; Alföldy 1962, 292, br. 7/15; Imamović 1977, 394, br. 147; Bojanovski 1988, 386; Dodig 2007, 21; Spomenik se trenutno nalazi u depou Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

⁷⁷ Imamović 1977, 158.

Ipak, prema novijim istraživanjima, posvete boginji Fortuni, posebno kada joj je atribuirana riječ *Augusta*, imale su mnogo kompleksniji karakter. Osim što se iskazivala počast boginji sreće, napretka, sudbine itd., Fortuna je epitetom *Augusta* povezana s carskim kultom. Spomenici s epitetom *Augusta* ili *Augustus* javljaju se od vremena Augustove vladavine, a posebno su bili česti u 3. stoljeću. Ipak, u ovom kontekstu, to nisu bili zavjetni spomenici podignuti direktno za vladara kao *divusa*, niti bi se trebali posmatrati kao dokaz za deifikaciju vladajućeg princepsa.⁷⁸ Epitet *Augusta* u ovom kontekstu vjerovatno izražava duboku povezanost božanstva i cara te zauzimanje za vladajućeg princepsa i njegovu porodicu, ali ni u kojem slučaju ne predstavlja izjednačavanje poštivanja božanstva rimskog panteona s vladajućim carskim kultom. U vrijeme dinastije Antoninâ, kada je spomenik na Humcu vjerovatno podignut, Fortuna Augusta je imala značajnu ulogu u osiguravanju carske vlasti i dinastičkog nasljeđivanja te odanosti carskom kultu.⁷⁹ Možemo ga tumačiti kao posvetu boginji Fortuni, ali istovremeno i kao potvrdu lojalnosti vojnika Prve kohorte Belgâ vladajućoj carskoj porodici.

U relativnoj blizini augzilizarnog logora na Humcu, kod izvora rijeke Tihaljine, zabilježen je posvetni spomenik bogu Mitri i carskom geniju čiji je dedikant Pines, vojnik Prve kohorte Belgâ, koji je bio oslobođen od određenih obaveza tokom vojne službe (*immunis*).⁸⁰ Dimenzije oštećenog spomenika iznose: visina 68 cm, širina 24 cm, dok je dubina 24 cm. Natpis na njemu glasi: *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) A[C...ge]/ niis sac[r(orum)] / augusto[r(um)]/ Pin(nes) miles co(hortis) prim(ae) / Bel(garum) immunis / libens merito / posuit*.⁸¹ Votivna ara je pronađena kod današnjeg mjesta Drinovci, u blizini Gruda,

⁷⁸ Opširnije o epitetu *Augusta/Augustus* u kontekstu odnosa cara i božanstava rimskog panteona vidjeti: Fishwick 1991, 446-448; Edmondson 2007, 561-563.

⁷⁹ Arya 2002, 367.

⁸⁰ *Immunis* su označavali posebnu kategoriju vojnika unutar rimskih vojnih jedinica. Oni nisu bili oficiri, ali su zbog obavljanja specijalnih zadataka imali zaseban status te su bili izuzeti od svakodnevnih obaveza koje su morali izvršavati obični vojnici. Činjenica da su imali specijalni status u hijerarhiji rimske vojske nije uticala na visinu njihove plate, koja je bila u rangu s primanjima običnih vojnika. Opširnije o *immunis* u rimskoj vojsci vidjeti: Breeze 1969.

⁸¹ CIL III 12810; EDH 053180; Spomenik se trenutno nalazi u depou Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

Sl. 3. Ara u čast boginje Fortune,
foto: Zemaljski muzej

Sl. 4. Spomenik Mitri i carskom geniju,
foto: Zemaljski muzej

dakle nešto dalje od samog Humca, ali možemo pretpostaviti da je Pines bio aktivni vojnik stalno smješten u augzilijskom logoru na Gračinama. Wilkes ga datira u vrijeme nakon vladavine Marka Aurelija, a Alföldy u 3. stoljeće.⁸² Pored ovog spomenika, natpis posvećen bogu Mitri od pripadnika rimske vojske otkriven je i u Saloni.⁸³ Posvetio ga je vitez Aurelije, koji je, s obzirom na stalešku pripadnost, zasigurno imao iskustvo u obavljanju određenih oficirskih dužnosti u vojsci. Popularnost kulta Mitre među rimskim vojnicima može se povezati s terminom *miles* (vojnik), kojim se označava treći stepen uvođenja u mitraističke misterije.⁸⁴

⁸² Wilkes 1969, 478; Alföldy 1987, 284.

⁸³ CIL III, 08677; EDH 053172.

⁸⁴ Clauss 2001, 36.

Područjem u blizini izvora Tihaljine u rimsko doba prolazila je trasa magistralne saobraćajnice Salona – Naron. Iznad ceste nalazi se Ravliča pećina (poznata i kao Kostrešova pećina), veoma važan prethistorijski lokalitet, gdje je, prema mišljenju Bojanovskog, u rimsko doba vjerovatno postojao mitrej u kojem je spomenik prvobitno otkriven.⁸⁵ Pines je vjerovatno bio aktivni vojnik na službi u logoru na Humcu, ali je zavjetnu aru na ovom lokalitetu, nešto dalje od samog logora, podigao zbog činjenice da se u spomenutoj pećini vjerovatno nalazilo svetište boga Mitre gdje je bilo najprikladnije postaviti spomenik takve vrste. S obzirom na to da je Pines tipično ilirsko ime, možemo također pretpostaviti da je možda

⁸⁵ Bojanovski 1977, 101.

bio porijeklom s područja oko izvora Tihaljine te je stoga posvetio spomenik bogu Mitri na mjestu koje mu je kao domaćem čovjeku bilo poznato. Praksa podizanja zavjetnih spomenika bila je česta pojava u rimskoj vojsci. Pored spomenika koje su podizale pojedine jedinice rimske vojske, često se javljaju slučajevi da vojnici u privatnoj sferi podižu spomenike božanstvima koja su bila popularna u mjestima odakle su dedikanti porijeklom. Vojnici su imali pravo, kada nisu bili na dužnosti, da poštuju bilo koje božanstvo ako to nije bilo u suprotnosti s javnim redom i mirom ili ih, eventualno, sprečavalo u normalnom obavljanju vojne službe.⁸⁶

Pines je, pored zavjeta bogu Mitri, aru također podigao i za carskog genija (*Genius Augusti*). U 2. i 3. stoljeću epitet *augustorum*, koji susrećemo na zavjetnom spomeniku podignutom iznad izvora Tihaljine, izražavao je lojalnost samo aktuelnom caru ili aktuelnom caru koji je bio povezan sa svojim prethodnicima.⁸⁷ Naime, za vrijeme svoga života carevi su imali kult svojega Genija, kojem je narod prinosiso žrtve, darove, službeno se zaklinjao.⁸⁸ Kult carskog genija davao je princepsu nejasan, zaštitnički duh koji je svaki čovjek imao i kojem je svaki čovjek mogao učiniti prinose, s tim da je ovaj od cara neminovno od posebnog interesa budući da je bilo veoma važno da se osigura zaštita monarha koji je bio toliko neophodan za dobrobit svijeta.⁸⁹ S obzirom na predloženo datiranje spomenika, možemo pretpostaviti da je, pored Mitre, posvećen nekom od posljednjih vladara iz dinastije Antoninâ ili nekom od prvih vladara iz dinastije Severâ.

Osim spomenutih aktivnosti na obnovi i proširenju hrama te podizanja posvetnih spomenika bogovima rimskog panteona, augzilijari Prve kohorte Belgâ su se tokom boravka u logoru na Humcu intenzivno bavili i ostalim vrstama građevinskih djelatnosti. Tome u prilog govore pečati na krovnom crijepu s oznakom ove kohorte pronađeni na području Ljubuškog. Naime, kao rezultat arheoloških iskopavanja na lokalitetu Gračine te muzeoloških aktivnosti u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana na Humcu, pronađen je veliki broj pečata na crijepu proizvedenom u lokalnim vojničkim radionicama

Sl. 5. Krovni crijep s pečatom Prve kohorte Belgâ, foto: S. Borozan

(*figlinae*), koje se često mogu pronaći kako u legijskim tako i augzilijarnim logorima.⁹⁰ Među njima se nalazi i deset pečata na crijepu s oznakom Prve kohorte Belgâ.⁹¹

Količina pronađenih opekarskih proizvoda s oznakama ove augzilijarne jedinice pokazuje zavidan nivo građevinskih radova kojima su se bavili vojnici Prve kohorte Belgâ u ljubuškom kraju. Također, ne treba zanemariti ni mogućnost da su opeka i krovni crijep, proizvedeni u vojnim radionicama, korišteni za određene građevinske potrebe lokalnog stanovništva smještenog u neposrednoj blizini logora, jer su i civili imali mogućnost da kupe od njih građevinski materijal.⁹²

⁸⁶ Stoll 2007, 464.

⁸⁷ Fishwick 1991, 380, fusn. 23.

⁸⁸ Jadrić-Kučan 2010, 87.

⁸⁹ Fishwick 1991, 386.

⁹⁰ Najnoviji sumarni pregled podataka o rimskim vojnim pečatima u provinciji Dalmaciji vidjeti kod: Tončinić 2009, 1447-1459.

⁹¹ Dodig 2008, 144-145, 148-152.

⁹² Bojanovski 1988, 357.

Br.	Ime	Status	Datacija	Porijeklo	Lokalitet
1.	Gaj Julije Verekund	<i>centurio</i>	2. st.	keltsko	Hardomilje, Smokovice
2.	Postimia Restituta	<i>uxor</i>	2. st.	keltsko	Hardomilje, Smokovice
3.	Flavije Aurelijan	<i>decurio cohortis</i>	2. st.	panonsko	Hardomilje, Smokovice
4.	Julija B	<i>coniux</i>	2. st.	panonsko ?	Hardomilje, Smokovice
5.	Dasije	<i>signifer</i>	2. st.	Mezej	Hardomilje, Smokovice
6.	Bastarn	<i>pater</i>	2. st.	Mezej ?	Hardomilje, Smokovice
7.	Valerije Maksimin	<i>heres</i>	2. st.	dalmatinsko	Hardomilje, Smokovice
8.	/	<i>eques</i>	2. st.	dalmatinsko	Kutac
9.	Valerija	<i>mater</i>	2. st.	dalmatinsko	Kutac
10.	/	<i>custos armorum</i>	2/3. st.	/	Humac
11.	/	<i>eques</i>	2/3. st.	/	Hardomilje, Smokovice
12.	Aurelija Marina	<i>amita</i>	2/3. st.	dalmatinsko	Hardomilje, Smokovice
13.	Flavije Viktor	<i>curam agens</i>	173. godina	/	Humac
14.	Pines	<i>miles</i>	2/3. st.	dalmatinsko	Tihaljina

Tab. 1. Spomenici na kojima se spominje Prva kohorta Belgâ

Zaključak

Prva kohorta Belgâ ostavila je značajnu količinu materijalnih tragova koji svjedoče o njenom boravku i raznim aktivnostima koje je provodila za vrijeme dok je bila stacionirana u auxilijarnom logoru na Humcu. Najviše je evidentirano epigrafskih nadgrobnih spomenika, potpuno sačuvanih i manje ili više oštećenih (7) i pečata na krovnom crijevu (10). Također je sačuvan natpis o obnovi i proširenju hrama Liberu i Liberi te dvije zavjetne are, Fortuni Augusti te Mitri i carskom geniju. Gledano u cjelini, sačuvani materijalni nalazi predstavljaju značajan fond za istraživanje ove pomoćne jedinice u komparaciji s drugim kohortama koje su u razdoblju I–III stoljeća boravile na Humcu. Prva kohorta Belgâ je u ovaj logor vjerovatno stigla krajem I stoljeća te u njemu boravila duži vremenski period, vjerovatno cjelokupno II te jedan dio III stoljeća. U tom vremenskom intervalu njeni pripadnici su vjerovatno regrutovani iz lokalnih ilirskih područja, dok je oficirski kadar, poput Gaja Julija Verekunda ili Flavija Aurelijana, bio porijeklom iz zapadnih provincija Rimskog carstva i Panonije. Spomenici vojnika Prve kohorte Belgâ, kako oni potpuno sačuvani tako i fragmentirani, pokazu-

ju da su regrutovani s prostora cijele provincije Dalmacije. Evidentirani su spomenici na kojima se spominju vojnici porijeklom Mezeji (Dasije Bastarnov), dakle iz sjevernih krajeva današnje Bosne i Hercegovine. S druge strane, za neke auxilijare možemo pretpostaviti porijeklo s užeg hercegovačkog područja, kao što je npr. vojnik čiji je nadgrobni spomenik pronađen na lokalitetu Kutac (*natione Delmata*) ili konjanik s Humca čiji je komemorator Aurelija Marina, član njegove najbliže porodice.

Dva nadgrobna spomenika oficirima ove kohorte Gaju Juliju Verekundu i Flaviju Aurelijanu, čiji su komemoratori njihove zakonite supruge (*uxor*, *coniux*), pružaju odličan uvid u pitanje braka među oficirima rimske vojske. Pretpostavke naučnika koji su se bavili brakom aktivnih rimskih vojnika, da su vlasti dopuštale i oficirima na nižim pozicijama poput centuriona i dekuri-ona da žive u logorima sa svojim ženama, prije nego što je taj zakon promijenjen u doba Septimija Severa, ovim spomenicima dobivaju jasnu potvrdu. Brak oficira u rimskim auxilijarnim trupama tokom drugog stoljeća bio je sasvim normalna pojava, bez obzira na položaj unutar vojne hijerarhije i zakonske prepreke takvom statusu.

Posebno su zanimljivi zavjetni spomenici koje su podizali auxilijari Prve kohorte Belgâ u ovom kraju. Smatramo da se njihovoj analizi u dosadašnjoj literaturi nije prilazilo na adekvatan način te da je zanemaren kontekst lojalnosti carskoj porodici, kao i kontekst carskog kulta u klasičnom smislu riječi, koji je, prema našem mišljenju, prisutan na spomenicima posvećenim božanstvima Fortuni Augusti te Mitri i carskom geniju. Na zavjetnoj ari koju su podigli konjanici Prve kohorte Belgâ u čast boginje Fortune Auguste prisutni su elementi koji potvrđuju povezanost boginje s vladajućim carem i njegovom porodicom, što ne znači da ovaj spomenik u strogom smislu riječi treba posmatrati kao primjer poštovanja carskog kulta. S druge strane, spomenik otkriven u blizini izvora Tihaljine, na kojem se spominju Mitra i carski genij, predstavlja zanimljivu formu zavjetnog spomenika gdje vojnik Pines istovremeno iskazuje odanost Mitri, kao bogu kojeg je poštovao u sferi privatnog kulta, te carskom geniju, kao sastavnom dijelu carskog kulta kojem je bio lojalan u javnoj sferi.

Summary

Cohors I Belgarum and its members from the area of Ljubuški

This paper analyses material traces of active soldiers and officers of First Belgian cohort who were settled at auxiliary camp on Humac near Ljubuški. Of all the traces, the most registered ones are the epigraphic monuments – entirely preserved or more or less damaged (7) and stamps on roof tiles (10). Inscription about the reconstruction and revitalisation of Liber and Libera temple has also been preserved and two votive altars to Fortuna Augusta and Mithra and emperor's genius. In general, preserved material sources represent significant fund for research of this auxiliary unit in comparison to other cohorts settled on Humac from the 1st through the 3rd century. First Belgian cohort probably came to the camp at the end of the first century and stayed there for a long period

– the entire second, and a part of the third century. At that period its members were probably recruited from the local illyric areas, whereas the officers, such as Caius Iulius Verecundus or Flavius Aurelianus, were from the western provinces of Roman Empire and Pannonia.

Monuments of these officers, whose commemorators were their legal wives (*uxor, coniux*), provide an excellent insight in the question of marriage among officers of the roman army. The assumptions of the scientist who studied marriage of active roman soldiers that authorities allowed officers on lower position such as centurion and decurion to live in camps with their wives before it was changed in the era of Septimius, get a clear confirmation by these monuments. The monument of Verecundus is especially interesting because it includes the information about the sum necessary for its erection, which rarely appears on soldiers inscriptions in Dalmatia.

Monuments of *cohors I Belgarum equitata* from Humac, both completely saved and fragmented, show that soldiers were recruited from the entire area of Dalmatia. There was a soldier whose origin was from Maezaei, from the north of today's Bosnia and Herzegovina. On the other side, for some auxiliaries we can suppose that their origin was from narrow area of Herzegovina, e.g. a soldier whose tombstone was found on the area of Kutac (natione Delmata) or horseman from Humac whose commemorator was Aurelia Marina, member of his closest family. Votive monuments, that were dedicated by soldiers of *cohors I Belgarum*, are especially interesting. We consider that they were not studied appropriately in previous literature, and that both the context of loyalty to imperial family and the context of imperial cult have been neglected. This has been, in our opinion, presented on monuments dedicated to Fortuna Augusta and Mithra and emperor's genius. The elements that show connection between goddess and emperor and his family are present on votive altar dedicated by soldiers of *cohors I Belgarum* in honor of the goddess Fortuna Augusta, which doesn't mean that this monument should be observed as an example of worship of emperor's cult. On the other hand, the monument discovered near the source of Tihaljina river, on which Mithra and emperor's genius are mentioned, represents an interesting form of votive monument where soldier Pinnes at the same time shows loyalty to Mithra, as a god he worshiped in the area of private cult, and to emperor's genius, as a part of the imperial cult which he was loyal in public sphere.

Bibliografija Skratice

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo (Časopis Godišnjak)
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb
ILJug	Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, A. et J. Šašel
N. S.	Nova serija GZM od 1945 sv. I-VIII; od sv. IX (1954. god.) naziva se N. S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo
Op. Arch.	Opuscula Archaeologica, Arheološki zavod, Zagreb
VAPD	Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Split

Literatura

- Alföldy, G. 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, Budapest 1962.
- Alföldy, G. 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *BzN, N.F. Beiheft* 4, Heidelberg 1969.
- Alföldy, G. 1987, Die auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, *Römische Heeresgeschichte. Beiträge 1962–1985. MAVORS Roman Army Researches III*, Amsterdam 1987, 239–297.
- Arya, D. 2002, *Fortuna in imperial Rome: cult, art, text, an examination of the goddess Fortuna through the lens of the imperial cult in the first and second centuries, AD*, Rukopis doktorske disertacije, University of Texas 2002.
- Atanacković-Salčić, V. 1981, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, *Naše starine XIV–XV*, Sarajevo 1981, 257–281.
- Bojanovski, I. 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) I – Prehistorijska i rimska cesta Salona – Naroni i njena topografija u svjetlu arheoloških i istorijskih izvora, *ANUBiH XV, Godišnjak CBI* 13, Sarajevo 1977, 83–152 + Tbl. I–III + Prl. 1–3.

- Bojanovski, I. 1985, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus), u: 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65–94.
- Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANUBiH Djela LXVI, CBI* 6, Sarajevo 1988.
- Breeze, D. 1969, The immunes and principles of the Roman army, *Durham theses*, Durham University 1969, Dostupno na : Durham E-Theses Online: <http://etheses.dur.ac.uk/10478>
- Campbell, B. 1978, The marriage of Roman soldiers under the Empire, *Society for the Promotion of Roman Studies*, London 1978, 153–167.
- Cichorius, C. 1900, *Cohors, PWRE*, IV/1, Stuttgart 1900, col. 231–356.
- Clauss, M. 2001, *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries*, New York 2001.
- Davies, R. W. 1971, *Cohortes equitatae*, *Historia* 20, Stuttgart 1971, 751–763.
- Dodig, R. 1985, *De Lubussa disputationes archaeologicae et epigraphicae*, u: 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 95–118.
- Dodig, R. 2007, Ljubuški kraj u antičko doba, *Rukopis magistarskog rada*, Filozofski fakultet, Zagreb 2007.
- Dodig, R. 2008, Rimski vojni pečati na crijepu iz Ljubuškoga, *Op. Arch.* 31, Zagreb 2008, 143–163.
- Dodig, R. 2014, *Kult boga Libera na području Ljubuškoga*, Cleuna, Gorica – Livno 2014, 140–148.
- Domić-Kunić, A. 1989, Augzilirari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama (od Augusta do Karakale), *Arheološki radovi i rasprave* 11, Zagreb 1989, 83–114.
- Domić-Kunić, A. / Radman-Livaja, I. 2009, Urna iz Danila u kontekstu društvene elite municipija Ridera, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb 2009, 67–106.
- Duncan-Jones, R. 1982, *The Economy of the Roman Empire: Quantitative Studies*, Cambridge 1982.
- Eck, W. / Pangerl, A. 2007, Eine Konstitution für die Truppen der Provinz Dalmatien unter Nerva, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 163, Bonn 2007, 233–238.
- Edmondson, J. 2007, The cult of Mars Augustus and Roman imperial power at Augusta Emerita (Lusitania) in the third century A. D. A new votive dedication, u: T. Nogales & J. Gonzalez (eds.), *Culto Imperial. Política y poder*, Roma 2007, 541–575.
- Fishwick, D. 1991, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire II* 1, Leiden 1991.
- Gabričević, B. 1952, Dva priloga poznavanju urbanističkog razvoja antikne Salone, *VAHD* 53, Split 1952, 155–162.
- Gilliam, J. F. 1957, The Appointment of Auxiliary Centurions (pmich. 164), *Transactions and Pro-*

- ceedings of the American Philological Association 88, 155–168.
- Goldsworthy, A. 2003, *The complete Roman army*, London.
- Грбић, Д. 2014, Племенске заједнице у Илирику: предурбане административне структуре у римским провинцијама између Јадрана и Дунава I-III век, Балканолошки институт Српске академије наука и уметности, Београд 2014.
- Haynes, I. 2013, *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford 2013.
- Holder, P. A. 1980, *Studies in the Auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, BAR International Series 70, Oxford 1980.
- Imamović, E. 1977, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- Ivleva, T. A. 2012, *Britons abroad: the mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire*, Rukopis doktorske disertacije, Leiden University 2012.
- Jadrić, I. 2007, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis magistarskog rada, Sveučilište u Zadru 2007.
- Jadrić-Kučan, I. 2010, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru 2010.
- Kirigin, B. 1979, *Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču*, VAHD 72-73, Split 1979, 129-141.
- Lefebvre, S. 2001, *À propos de la répartition du nom Verecundus en Gaule et en Germanie*, u: Dondin-Payre, M. / Raepsaet-Charlier, M. T. (éd.), *Noms, identités culturelles et romanisation sous le Haut-Empire*, ULB, Séminaire d'histoire romaine et d'épigraphie latine, Timpermann, Bruxelles 2001, 597-647.
- Maršić, D. 2008, *Dvije portretne stele iz antičkog Epidaura*, Archaeologia Adriatica 11, Zadar 2008, 63-74.
- Mattingly, D. 2007, *An imperial possession: Britain in the Roman Empire*, London 2007.
- Matijević, I. 2011, *Natpisi Prve kohorte Belgâ iz Salone*, VAPD 104, Split 2011, 181-207.
- Matijević, I. 2015, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Rukopis doktorske disertacije, Zadar 2015.
- Mayer, A. 1957, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč 1957.
- Meyer, A. 2012, *The Creation, Composition, Service and Settlement of Roman Auxiliary Units Raised on the Iberian Peninsula*, Rukopis doktorske disertacije, Duke University 2012.
- Paškvalin, V. 2012, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, ANUBiH Djela LXXXIII, CBI 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, C. 1907, *Zur Geschichte und Topographie von Naronā*, Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung V, Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, Beč 1907.
- Patsch, C. 1914, *Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc*, Zemaljskom muzeju, GZM god. XXVI, sv. 1-2, 141-219 + Tbl. I-II.
- Patsch, C. 1996, *Povijest i topografija Narone*, Metković 1996.
- Patsch, C. 1997, *Manja istraživanja u Naroni i oko nje*, Povijesna baština 3, Metković 1997.
- Phang, S. E. 2001, *The Marriage of Roman Soldiers, 13 BC – AD 235: Law and Family in the Imperial Army*, Leiden 2001.
- Roxan, M. M. 1973, *The auxilia of the Roman Army raised in the Iberian Peninsula*, Rukopis doktorske disertacije, London University 1973.
- Saller, R. P. / Shaw, B. D. 1984, *Tombstones nad Roman family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves*, Journal of Roman Studies 74, London 1984, 124-156.
- Scheidel, W. 2007, *Marriage, families, and survival: demographic aspects*, u: Erdkamp, P. (ed.), *A companion to the Roman army*, Malden-Oxford-Carlton 2007, 417-434.
- Spaul, J. 2000, *Cohors2. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR International series 841, Oxford 2000.
- Speidel, M. A. 1992, *Roman Army Pay Scales*, The Journal of Roman Studies 82, 87-106.
- Stoll, O. 2007, *The Religions of the Armies*, u: *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, 451-476.
- Škegro, A. 1997, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae*, Op. Arch. 21, Zagreb, 85-116.
- Tončinić, D. 2009, *Ziegelstempel römischer Militäreinheiten in der Provinz Dalmatien*, u: Morillo, A. / Hanel, N. / Martin, E. (ed.), *LIMES XX. Estudios sobre la frontera romana/Roman Frontier Studies*, Madrid 2009, 1447-1459.
- Ward, G. A. 2012, *Centurions: the practice of Roman officership*, Rukopis doktorske disertacije, Chapel Hill 2012.
- Wilkes, J. J. 1969, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London 1969.
- Zaninović, M. 1996, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb 1996.
- Zotović, R. 2007, *Prilog proučavanju vojnih funkcija aquilifer, decurio cohortis i eques na teritoriji Srbije*, Glasnik Srpskog arheološkog društva 23, Beograd 2007, 79-86.